ISSN: 2348-3083
An International Peer Reviewed
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR
HUMANITY SCIENCE & ENGLISH LANGUAGE
SRJIS

निरंतर शिक्षणासाठी ग्रामीण बचतगटातील महिलांचा सामाजिक आर्थिक कौटुंबिक पार्श्वभूमीच्या आधारे प्रशिक्षण गरजांचा शोध

Khopade Smita Jayendra, M.A, M.Ed, M.Phil

Abstract

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात स्त्री शिक्षणाचा दर हा पुरूषांच्या मानाने अत्यंत कमी होता. स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांना शिक्षणासाठी दिले गेलेले प्राधान्य, संविधानीक आधार व त्याचे संरक्षण करणारे कायदे त्याचप्रमाणे शासनाकडून त्यादृष्टीने केले जाणारे प्रयत्न आणि राबवले गेलेले विविध उप म, योजना यांच्या प्रभावामुळे स्त्रीशिक्षणामध्ये फरक पडला गेला. समाजाच्या झालेल्या प्रगतीमुळे स्त्री स्वातंत्र्य मान्य केले गेले. भारतातील स्त्री शिक्षणाच्या प्रमाणात सकारात्मक फरक पडलेला असला तरी संयुक्त राष्ट्र संघाच्या दृष्टीने आपला देश शैक्षणिक क्षेत्राव्दारे स्त्रीयांचे दुःख कमी करण्यात हवे तसे कार्य करू शकलेला नाही.

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com 4.194, 201
SJIIF© SRJIS 2014

प्रस्तावना ः स्त्री शिक्षण हि एक बहुआयामी संकल्पना आहे. भारतातील स्त्री शिक्षणाची अधोगती वा उदासीनता हयासाठी कुठल्याही एकाच मुद्दयाला जबाबदार मानता येणार नाही. ती अनेक विविध गोष्टींचा संमिश्र परिणाम आहे. यामध्ये सामाजिक, सांस तिक, आर्थिक, कौटुंबिक, शैक्षणिक, राजकीय, भौगोलिक याचबरोबर प्रशासकीय गोष्टींचाही समावेश आहे. माणूस जन्मापासून मृत्यूपर्यंत अविरतपणे नवनवीन गोष्टी शिकत असतो. आपल्या मूलभूत गरजांच्या पूर्ततबरोबरच स्थळकालपरत्वे निसर्ग समाज वातावरण यांच्याशी साधर्म्य राखणे हे मूलतः मानवाच्या रक्तातच आहे. त्यामुळेच मनुष्य प्राणी आजवर पृथ्वीतलावर टिकून आपली प्रगती करू शकला आहे. वर्षानुवर्षे नित्य माने घडत असलेल्या विविध क्षेत्रातील प्रगतीमुळे नवनवीन ज्ञानाची कवाडे उघडली जात आहे. अशा घडामोडींशी सुसंवाद साधत स्वतःला अद्ययावत ज्ञानाची प्राप्ती करून घेणे हे आजच्या जगातील प्रत्येक व्यक्तीचे आत्मसूत्र असणे गरजेचे आहे. तरच ती व्यक्ती तो समाज व तो देश उत्तीवादाच्या नियमाप्रमाणे आपले अस्तित्व

उंचमानेने टिकवू शकतो. आधुनिक काळातील विविध घडामोडींमुळे संपूर्ण जग विकसीत, विकसनशील,अविकसित अशा तीन प्रकारच्या देशांमध्ये विखुरले गेले. अविकसीत व विकसनशील देशांमधील लोकांच्या शिक्षणाचा निम्न स्तर हा त्यांच्या दारिद्रयाचे मुख्य कारण असल्याचे युनेस्कोव्दारे मांडण्यात आले. विकसनशील देशांचा जास्तीत जास्त समाज हा खेडयात राहत असल्याने आरोग्य व पोषण, कुटुंबनियोजन, नागरीकत्व आणि अशा संदर्भातील विविध घटकांबाबत जागृतीची भावना आपल्या लोकांमध्ये निर्माण करणे यांवर भर असतो. या समाजाच्या विकासासाठी सर्वांगीण, सर्वसमावेशीत, बहुआयामी व निरंतर शिक्षण हा एक रामबाण उपाय मानला गेला.

आवश्यकता आणि महत्व

महिलांकडे दुर्लक्ष करून कोणतेही राष्ट्र प्रगती करू शकत नाही. महिलांना मानाचे स्थान मिळावे तसेच त्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा या उददेशाने राज्याने महिला धोरण तयार केले. महिलांना आर्थि कदृष्टया स्वावलंबी बनविण्यासाठी तसेच निर्णय प्रक्रियेत सर्वच स्तरावर त्यांचा सहभाग रहावा असा दृष्टीकोन यामागे आहे. स्त्रियांना संधी स्वातंत्र्य तसेच सन्मानाची वागणूक देऊन प्रोत्साहित करण्याचा प्रयत्न करण्याची गरजही याव्दारे जाणवते. खरे पाहता जोपर्यंत स्त्रीया आर्थिकदृष्टया सक्षम होत नाहीत तोपर्यंत घरात आणि समाजात त्यांचे अस्तित्व जाणवणार नाही तोपर्यंत स्त्रियांच्या सामाजिक सुरक्षेबरोबरच त्यांचे आर्थिक सबलीकरण करण्यास प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे. महिलांच्या सक्षमीकरणाचे प्रभावी माध्यम म्हणुन बचतगटाकडे पाहिले जाते. आज राजकारणापासून प्रत्येक क्षेत्रात महिलांना मानाचे स्थान मिळू लागले आहे त्यामुळे बचतगटांचे महत्व आणखी वाढले आहे. बचत गटातील महिलांना वर्तमानातील अडचणी व भविष्यातील आव्हाने यांना सामोरे जाण्यात तयार करण्यासाठी निरंतर शिक्षण हा एक राजमार्ग आहे. त्यांना संघटीत करून निरंतर शिक्षणाच्या माध्यमातून आपले हक्क व जबाबदाऱ्या या दोन्हीची चांगल्याप्रकारे जाणीव करून देऊन शिक्षण व प्रशिक्षणाद्वारे महिलांच्या व्यक्तिमत्व विकासात बदल घडवून आणता येऊ शकतो. निरंतर शिक्षण हे शिक्षणाची लालसा असणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तिसाठी आहे. यामध्ये शाळेतील गळती झालेली मुले,अनौपचारीक शिक्षण कार्यक्रमांतर्गत शिकलेली मुले अल्पशिक्षीत त्याचबरोबर आजीवन शिक्षण्यात रस असलेले समाजातील इतर सर्व घटक हे सर्वजण निरंतर शिक्षण कार्यक्रमाचा लाभ घेऊन त्यांच्यात प्रगती घडून

आणण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे . यासाठी संशोधनाची गरज आहे . वरील पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन, प्रस्तुत संशोधनात बचतगटातील महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक व कौटुंबिक पार्श्वभूमीच्या आधारे प्रशिक्षण गरजांचा अभ्यास करण्यात आला आहे .

कार्यात्मक व्याख्या

निरंतर शिक्षण : ग्रामीण बचतगटातील महिलांच्या सामाजिक□आर्थिक□कौटुंबिक पार्श्वभूमीद्वारे प्रशिक्षण गरजा ओळखून त्यांची प्रगती होण्यासाठी दिले जाणारे शिक्षण .

बचतगट : ग्रामीण भागातील महिलांसाठी स्वयंसेवी संस्थांद्वारे बचतीसाठी चालवणारे गट . **सामाजिक पार्श्वभूमी** : धर्म व जात□सामाजिक कार्यात सहभाग□सामाजिक प्रतिष्ठा□पाल्याचे शिक्षण महिलांच्या मताचा विचार□राजकारणी व्यक्तींचा हस्तक्षेप□अंधश्रद्धा इत्यादी घटकांचा समावेश सामाजिक पार्श्व भूमीत होतो .

आर्थिक पार्श्वभूमी : महिलांचे मासिक उत्पन्न□बचतीचे साधन□कर्ज देवाणघेवाण□कर्जाची परतफेड□ वस्तूचे उत्पादन व वि□ी□वि□ी करताना येणा□या अडचणी इत्यादी घटकांचा समावेश आर्थिक पार्श्व भूमीत होतो .

कौटुंबिक पार्श्वभूमी : वैवाहीक स्थिती□शैक्षणिक स्थिती□कुटुंबाचा प्रकार□राहत्या घराचा प्रकार व मालकी□व्यसनाधीन व्यक्ती□पाल्याचे शिक्षणाचे माध्यम□घरातील सोयीसुविधा इत्यादी घटकांचा समावेश कौटुंबिक पार्श्वभूमीत होतो .

प्रस्तुत संशोधनाची उद्दिष्टे

1 . ग्रामीण बचतगटातील महिलांच्या सामाजिक पार्श्वभूमीचा शोध घेणे .

2 . ग्रामीण बचतगटातील महिलांच्या आर्थिक पार्श्वभूमीचा शोध घेणे .

3 . ग्रामीण बचतगटातील महिलांच्या कौटुंबिक पार्श्वभूमीचा शोध घेणे .

4 . ग्रामीण बचतगटातील महिलांच्या निरंतर शिक्षणासाठी प्रशिक्षण गरजांचा शोध घेणे .

5 . ग्रामीण बचतगटातील महिलांच्या निरंतर शिक्षणासाठी प्रशिक्षण कार्य□म सुचविणे .

संशोधनाचे प्रश्न

ामीण बचतगटातील महिलांची सामाजिक पार्श्वभूमी काय आहे □

2. ग्रामीण बचतगटातील महिलांची आर्थिक पार्श्वभूमी काय आहे □

3. ग्रामीण बचतगटातील महिलांच्या कौटुंबिक परिस्थिती काय आहे □

4. ग्रामीण बचतगटातील महिलांच्या प्रशिक्षण गरजा कोणत्या आहेत □

5. ग्रामीण भागातील महिलांच्या निरंतर शिक्षणासाठी कोणत्या प्रकारचे प्रशिक्षण राबवता येतील□

व्याप्ती व मर्यादा

संशोधन हे ग्रामीण भागातील बचतगटाच्या महिलांसाठी आहे.त्यामुळे ते राज्यपातळीवरच्या ग्रामीण भागातील बचतगटाच्या महिलांसाठीदेखील उपयुक्त ठ□ शकते.सदर संशोधनासाठी पुणे जिल्हयातील एकूण 13 तालुके असून त्यापैकी मुळशी तालुक्याची निवड केली आहे.मुळशी तालुक्यात एकूण गावे आहेत.एकूण गावांपैकी भुकुम या गावाची निवड केली आहे.

भुकुम गावात एकूण 17 बचतगट आहेत. त्यापैकी 9 बचतगटांची निवड केली आहे

सदर संशोधन पद्धती ः

प्रस्तुत संशोधनात ग्रामीण भागातील महिला बचतगटातील महिलांची सामाजिक, आर्थिक कौटुबिंक पार्श्व भूमी व प्रशिक्षण गरजांची वर्तमानस्थिती जाणून घेण्यासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला.सर्वेक्षण पद्धती निवडण्यामागची कारणेः

1.संशोधिकेने निवडलेली समस्या वर्तमानकाळाशी निगडीत आहे.

2.या संशोधनातून निघणारे निष्कर्ष हे वर्तमानकाळाला लागू होतात.

3.सर्वेक्षण पद्धतीव्दारे हाती घेतलेल्या निष्कर्षाची लगेचच अंमलबजावणी करता येते.

त्यामुळे संशोधिकेने सर्वेक्षण पद्धतीची निवड केली.

न्यादर्श आणि न्यादर्श निवडीची पद्धती

जनसंख्याः प्रस्तुत संशोधनात ग्रामीण महिला बचतगट ही जनसंख्या आहे.

न्यादर्श ः प्रस्तुत संशोधनात पुणे जिल्हयातील मुळशी तालुक्याच्या भुकुम या गावाची निवड केली आहे. भुकुम या गावातील 100 महिला सहभागी आहेत .या महिला बचतगटांची निवड सहेतुक न्यादर्शन पद्धतीने केली आहे.

माहिती संकलनाची साधने ः प्रस्तुत संशोधनात माहिती संकलित करण्यासाठी पुढील प्रकारच्या साधनाचा वापर करण्यात आला. बचतगटातील महिलांसाठी प्रश्नावली बचतगटातील महिलांसाठी वापरण्यात आलेल्या प्रश्नावलीत दोन विभाग केले आहेत.

भाग I ः वैयक्तिक माहिती

भाग II ः बचतगटविषयक माहिती

भाग I ः वैयक्तिक माहितीः बचतगटातील महिलांच्या कौटुंबिक, शैक्षणिक पार्श्वभूमीचे मापन करता यावे यासाठी प्रश्न विचारले आहेत. यामध्ये नाव, जात, शैक्षणिक स्थिती, वैवाहिक स्थिती, कुटुंबाचा प्रकार, घराचा प्रकार वगैरे सारख्या प्रश्नांची माहिती भरून घेण्यात आली व पर्याय देऊन **फ्र** किंवा □अशी खूण करावयास सांगितली तर काही प्रश्नांना स्वतःचे मत मांडण्यास वाव दिला गेला आहे. एकूण **22** प्रश्नांचा त्यात समावेश आहे.

भाग II ः बचतगटविषयक माहितीः बचतगटातील महिलांची आर्थिक सामाजिक पार्श्वभूमी व प्रशिक्षण गरजाविषयक माहिती जाणून घेण्यासाठी प्रश्न विचारले आहेत. त्यामध्ये बचतगटविषयक माहिती व प्रशिक्षण गरजांचा शोध घेर्णा या प्रश्नांची माहिती भरून घेण्यात आली व योग्य पर्यायावर **फ्र** किंवा □अशी खूण करण्यास सांगितले. एकूण **24** प्रश्नांचा त्यात समावेश आहे.

माहितीचे संकलन ः बचतगटातील महिलांची प्रश्नावली तयार झाल्यानंतर ती गावातील बचतगटातील प्रमुखांची परवानगी घेऊन त्या गटातील महिलांची भेट घेऊन दिवस व वेळ निश्चित केला. ठरविलेल्या दिवशी जाऊन ठरवलेल्या वेळात वैयक्तिकरित्या जाऊन प्रश्नावली भरून घेण्यात आल्या. एकूण **7** दिवस जाऊन माहिती संकलित केली.

माहितीचे विश्लेषण ः संख्याशास्त्रीय तंत्राचा उपयोग माहितीच्या विश्लेषणात केला जातो. प्रस्तुत संशोधनात संशोधिकेने जी माहिती संकलित केली त्या संकलित केलेल्या माहितीव□ा प्रश्नावलीच्या प्रतिसादानुसार शेकडेवारी काढली.

शोधितेः प्रस्तुत संशोधनात महिला बचत गटातील महिलांच्या सामाजिक, कौटुंबिक, आर्थिक पार्श्वभूमी व प्रशिक्षण कार्य□म गरजांच्या अभ्यासानुसार खालील शोधिते आढळून आली.

सामजिक पार्श्वभूमी ‡ ग्रामीण बचतगटातील जास्तीत जास्त महिला केवळ बचतगटाच्याच सदस्य आहेत. बचतगटातील **100%** महिलांना सामाजिक क्षेत्रात काम करण्याची आवड आहे□सामाजिक कार्या पैकी जास्तीत जास्त महिलांना स्वच्छता अभियान□व्यसनमुकती□तंटामुक्ती अभियान यासारख्या कार्यात सहभागी असतात. ग्रामीण बचतगटातील जास्तीत जास्त महिला या आपल्याला येर्णा या समस्या अडचणी दूर होण्यासाठी देवाला नवस बोलतात. आपल्याला येर्णा या समस्या दूर होण्यासाठी देवाला पैसे, प्रसाद, वस्तू दान करतात□उतारे टाकतात□कोंबडा ,बकरे वाहणे यासारखे मार्ग अवलंबतात. ग्रामीण बचतगटातील जास्तीत जास्त महिला हया उत्पन्न वाढीसाठी बचतगटात सहभाग घेतात. जास्तीत जास्त महिला शिक्षणाची कमतरता असल्याने बचतगटाच्या कार्यात सहभाग घेऊ शकत नाही□ग्रामीण भागात पुरूषांप्रमाणे महिलांच्या मताचा विचार करत नाही महिलांचा जातीपातीवर कमी विश्वास आहे□ग्रामीण बचतगटात राजकारणी व्यक्तींचा हस्तक्षेप थोडयाफार प्रमाणात आढळतो□ग्रामीण बचतगटातील महिलांना समाजात आपले विचार मांडताना कधी कधी भिती दडपण वाटते. महिलांना अधिर्का यांशी संवाद साधताना अडचणी येतात.

आर्थिक पार्श्वभूमीः बचतगटाव्दारे घेतलेल्या कर्जाचा वापर जास्तीत जास्त महिला दै. कामकाजासाठी जास्त करताना दिसतात. बचतगटाव्दारे सभासद महिलांना दिल्या जार्णा या कर्जावर बचतगट **2%**व्याज आकारले जाते. बचतगटातील ब-याच महिलांना कर्जाची परतफेड करताना कधी कधी अडचणी येताना दिसतात. बचतगटाव्दारे दिलेल्या कर्जाची परतफेड वेळेवर न झाल्यास बचतगट महिलांना दर महिना **25**□. दंड आकारते. महिला बचतगटाद्वारे वस्तूंचे उत्पादन हे फारच त्रोटक प्रमाणात करत असून घरगुती वस्तू तयार करताना आढळून आल्या. बहुतांश कुटुंबप्रमुख ग्रामीण भागात रहात असले तरी पारंपारिक व्यवसायाबरोबर स्वतःला पात्र असणारी नोकरी करताना दिसून आले. बचतगटातील महिलांना वस्तू दिसावयास आर्कषक नसल्याने व वस्तूचे पॅकिंग आर्कषक नसल्याने वस्तू वि□ करताना अडचणी येताना आढळून आल्या. महिलांचे मासिक उत्पन्न **3000** रूपयांपर्यत आहे असे दिसून येते. बहुतांश महिलांच्या बचतीचे साधन बचतगट हेच आढळून आले.

कौटुंबिक पार्श्वभूमी ‡ संशोधनामध्ये सर्व बचतगट सभासद महिला विवाहीत आहे हे आढळून आले. ग्रामीण भागातील महिला हया बहुतांशी प्रमाणात अशिक्षित आहेत तर **10** वी पर्यंत शिक्षण

असणाऱ्याचे प्रमाण कमी आहे.बचतगटातील महिलांची बहुतांश घरे ही विभक्त कुंटुब पद्धतीचा स्विकार केलेली आढळून आली. ग्रामीण भागातील महिलांची घरे ही कच्च्या मातीची व कौलारू तसेच काही प्रमाणात सिमेंट कॉंक्रीटची आढळून आली. बचतगटातील बहुतांश महिलांच्या घरी व्यसनाधीन व्यक्तींचे प्रमाण जास्त आहे. ग्रामीण भागात मुलींच्या शिक्षणाकडे उदासीनता आढळते. सौरउर्जेचा व्यवहारात उपयोग करताना दिसत नाही. महिला हया ग्रामीण भागात रहात असल्या तरी जीवनाश्यक गरज म्हणून टी.व्ही.फ्रिज यासारख्या वस्तू वापरतात तर प्रतिष्ठा म्हणून फोन/मोबाईल यासारख्या वस्तू आढळून आल्या तसेच शिवणयंत्रासारख्या वस्तू उदयोगासाठी महत्त्वपूर्ण असल्याने बहुतांश महिलांकडे त्या वस्तू आढळून आल्या.

प्रशिक्षण गरजासंबंधीचा अभ्यासः बचतगटातील जास्तीत जास्त महिलांनी व्यावसायिक शिक्षण घेतलेले नाही.असे आढळून आले. महिलांना बचतगटाविषयीची फारशी माहिती नाही असे दिसते.बचतगटातील अधिकाधिक महिला हया केवळ सहली सारख्या उपक्रमात जास्तीत जास्त सहभागी असतात.पण शिक्षणाच्या कमतरतेमुळे व कौटुंबिक समस्यांमुळे बचतगटाच्या इतर कार्यात सहभागी होताना भिती वाटते. बचतगटातील अधिकाधिक महिलांना लघूकुटीरोदयोगाचे प्रशिक्षण,विविध कायदेविषयक ज्ञान,संभाषण कलेचे प्रशिक्षण,संगणकीय ज्ञान,इंग्रजी,विज्ञानाचे ज्ञान अधिक चांगल्या प्रकारे मिळावे असे आढळून आले. महिलांना उत्पन्न निर्मीतीसाठी विविध प्रकारचे व्यावसायीक शिक्षण मिळावे व समाजात चांगले स्थान मिळावे असे वाटते.ग्रामीण महिलांचा सहभाग जास्त असल्याने विवाह व आरोग्य संबंधित घटकांविषयक जागृती करणे आवश्यक आहे.सर्व महिला विवाहीत आहे व त्यांच्याकडून आरोग्यविषयक ज्ञान त्यांना आवश्यक आहे असे दिसून आले.

निष्कर्षःप्रस्तुत संशोधनात संशोधिकेने ग्रामीण भागातील महिलांचा अभ्यास केलेला आहे.त्यानुसार असे दिसून आले की समाजाच्या विकासाच्या दृष्टीने महिलांची प्रगती होणे अत्यंत आवश्यक बाब आहे.ग्रामीण भागातील महिलांच्या प्रगतीत अनेक अडथळे व समस्या दिसून येतात.त्या दूर करण्यासाठी महिलांना शिक्षण व प्रशिक्षणाची गरज भासते. या महिलांच्या सामाजिक,आर्थिक व कौटूंबिक पार्श्वभूमीचा तसेच प्रशिक्षण गरजा या घटकांसाठी बचतगटातील महिलांची निवड केली.सामाजिक घटकांचा अभ्यास करताना असे दिसुन आले की समाजात स्त्रीला पुरूषांचा मानाने कमी दर्जाची वागणूक दिली जाते.त्यांना

सामाजिक क्षेत्रात काम करण्याची आवड असूनही योग्य मार्गदर्शना अभावी ते साहय होत नाही. सदर महिलांपैंकी बहूतेक महिला आपल्या समस्या सोडविण्यासाठी अंधश्रध्देला बळी पडतात. या महिलांमध्ये शिक्षणाबाबत अनास्था दिसून येते. आर्थिक घटकांचा अभ्यास करताना असे दिसून आले की बहुतेक महिला या शासकीय योजना उप□ाव्दारे मिळणारे लाभ कर्ज अनुदान इ. घेण्यास धजावत नाहीत. यामागे कर्ज वेळेवर परत न फेडू शिकण्याची भीती हे एक कारण जाणवले. तर काही महिला केवळ दैनंदिन कामकाज चालविण्यासाठी कर्ज ,सुविधा घेत असल्याचे दिसले. या महिलांचे मासिक उत्पन्न अत्यल्प असून त्यात वाढ होणे गरजेचे आहे. कौटुंबिक घटकांचा अभ्यास करताना असे दिसून आले की बहुतांश महिला विभक्त कुटुंबात रहात आहेत. या कुंटुबामध्ये आवश्यक त्या सोयी सुविधा उपलब्ध आहेत परंतु आधुनिक सायी सुविधा स्वीकार करत नाहीत. बहुतांश महिला शेती व त्याखालोखाल पारंपारीक व्यवसाय करत आहेत. त्यांच्यात साक्षरतेचे प्रमाणही अल्प आढळले. प्रशिक्षण गरजांचा अभ्यास करताना असे दिसून आले की या महिला व्यवसायिक प्रशिक्षणाचा अभाव आहे. सदर महिलांना उत्पन्न वृध्दीसाठी व्यावसायिक प्रशिक्षण मिळवण्याची गरज वाटत आहे. समाजात आपल्याला स्थान मिळावे यासाठी सामाजिक बांधिलकी,आरोग्यविषयक,संगणकविषयक माहितीचे ज्ञान मिळावे असे वाटते. तसेच लघु व कुटीरोदयोग कायदेविषयक ज्ञान खरेदीवि□ीचे ज्ञान संभाषणकलेचे ज्ञान मिळावे असे वाटते. यावरून असे दिसते की ग्रामीण भागातील महिलांना समाजात योग्य स्थान मिळवून देण्यासाठी शिक्षण व प्रशिक्षणाची गरज आहे. व निरंतर शिक्षणाव्दारे ती पूर्ण करता येणे शक्य आहे.

संदर्भसूची

बाणखेले□प्र. □2007□ आत्मसन्मानाची पाउलवाट अंक 10वा लोकराज्य. मुबंई ः माहिती व जनसंपर्क महासंचनालय.

भिंताडे□वि. (2007). शैक्षणिक संशोधन पदधती. पुणे ः नित्यनूतन प्रकाशन

भारती, दी. □2011□ महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे विवाह वय प्रसुती निर्देशक व साक्षरता. अर्थसंवाद अंक 3 रा नंदुरबार.

चव्हाण□ग्रा. □2006□ महिला अस्मिता प्रशिक्षण. पुणे ःजिल्हा ग्रामिण विकास यंत्रणा.

चाफेकर□वि. □1990□ अंधश्रध्देकडून विज्ञानाकडे पुणे ः प्रौढ निरंतर आणि ज्ञानविस्ताार विभाग पुणे विदयापीठ.

देशमुख, ब. (2008). स्वयं सहाय्यता बचतगटाची स्त्रीयांच्या विकासातील भूमिका ःएक अभ्यास एम. फिल.,पुणे ःटिळक महाराष्ट्र विदयापीठ.

देशमुख वि. (2008) महिलांच्या आर्थिक सबलीकरणासाठी अंक 1ला लोकराज्य. मुंबई ः माहिती व जनसंपर्क महासंचनालय.

जीवनतारे के. (2008) तृप्तीची अनुभूती अंक 11वा लोकराज्य. मुंबई ः माहिती व जनसंपर्क महासंचनालय.

जोशी, बी. (2007) सामाजिक शास्त्रातील संज्ञआ व सिद्धांताचा कोश शिक्षणशास्त्र. पुणे ः डायमंड पब्लिकेशन

हिंगोले र. (2002). स्त्री सक्षमीकरण आणि स्वयंसेवी संघटना ः विशेष अभ्यास लातूर जिल्हा पी.एच.डी. नांदेड ः डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, मराठवाडा विदयापीठ.

जाधव के. (2008). नवीन काळाचे शिक्षण तत्वज्ञान समाजशास्त्र. नाशिक ः मन प्रकाशन

कुंडले. म. (2003). शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र. पुणे ः श्री विदया प्रकाशन.

पारसनीस न. (1994). स्वातंत्र्योत्तर भारतीय शिक्षण. पुणे ः नित्यनूतन प्रकाशन.

पण्डित ब. (2005). शिक्षणातील संशोधन संख्यात्मक आणि गुणात्मक. पुणे ः नित्यनूतन प्रकाशन.

पारसनीस ह. (2006). शैक्षणिक संशोधन माहिती संकलन साधने व तंत्रे. पुणे ः नित्यनूतन प्रकाशन.

पारसनीस हे. (2006). शैक्षणिक संशोधन नमुना निवड. पुणे ः नित्यनूतन प्रकाशन.

पाटील शो. (2007). स्त्रीवादी विचार आणि समीक्षेचा मागोवा. पुणे ः स्नेहवर्धन प्रकाशन.

सोमण अ. (1989). निर्भिड अंधश्रद्धा निर्मुलन कार्याचा मागोवा. मुंबई ःमनोविकास प्रकाशन.

संत दु. (2007). संशोधन पद्धती प्रक्रिया अंतरंग. पुणे ः पुणे विदयार्थी गृह प्रकाशन

तापकीर द. आणि तापकीर नि. (2008). शिक्षणाचे तात्विक व समाजशास्त्रीय अधिष्ठान. पुणे ः नित्यनूतन प्रकाशन.

व्यास य. (2004). महिला सक्षमीकरणामध्ये शेतकरी संघटनेची भूमिका. पी.एच.डी.,नांदेड ः स्वामी रामानंद तीर्थ, मराठवाडा विदयापीठ.

येळणे घ. (2005). Empowerment of Women Through Self-Help Groups, पी.एच.डी., नांदेड ः स्वामी रामानंद तीर्थ, मराठवाडा विदयापीठ.

Abraham , J.(2011). Measurement of social empowerment of farmer's in SHG'S : Evidence from India. International NGO Journal, 6(12), 255-261.

Bruce ,C. (1987). Continuing Education In Asia And Pacific.UNESCO Regional Office for Asia and the Pacific:Thailand

Batliwala, S. , Gurumurthy , B. and Chandra w. (1998). Status of Rural Women in Karnataka. In sixth of Educational Research Vol. I ,New Delhi : NCERT.

Burk ,M. (2008), Micro Finance Women's Empowerment money cannot Break system in Gender Biases.

Chitradevi ,S. (2012). Study on Empowerment of Women In Self-Help Groups in rural Part of Cheenai. Voice of Research An International Journal, 1(1),27-30.

Continuing Education in India. retrived on june. 21, 2012 from http://www.accc.ca

Devi ,T.(1991). Education and employment status of women and their attitudes and practices in family welfare in Andhra Pradesh .In fifty survey of Educational Research Vol II , New Delhi : NCERT

Das ,k.(2012). Socio Economic Empowerment of Women Through SHG Banking Linkage Programme : ABoon for Development International Journal of Management & Business studies vol 2 Issue I.

Dass,B. & Vasanthi , G. (2012). Socio Economics empowerment of women through self Help Group in villupuram District. Radix International Journal of Economics & Business management Vol I Issue 2.

D'Souza,N.G.()Indigenous Education Program case study:EMPOWERMENT AND ACTION: LAYA'S WORK IN TRIBAL EDUCATION. retrived on june. 21, 2012 from

Ghadoliya ,M.(2008). Empowering Women Through SHG'S :Role of Distance Education. International Journal Of Research in Social Sciences, 5(3), 205-223.

Harish ,N. (2012). Women Empowerment Through Entrepreneurship development with Special Reference to Self-Help Groups in Karnataka. International Journal of Research in Social Sciences, 2(2),retrieved on May 24,2012 from http://www.ijmra.us

Homa ,S. , Kalantari K & Fami H. (2012). Investigation Iran of SHG'S Effect. on Rural Women Empowerment. (Hamedan Country), International Journal of Agricultural Science, 4(1), retrived on Apr. 21, 2012 from http://www.ccsenet.org/jas.

Jain , A.(1991). Analysis of evaluation of the animator's training Camps for the education and empowerment of rural women conducted by IIE. In fifty survey of Educational Research Vol II , New Delhi : NCERT

Kaul , A. (1990). Educational, Economic and Social impact of voluntary training agencies offering income generating programmes on the socio economic status of women of Baroda City. In fifty survey of Educational Research Vol II , New Delhi : NCERT.

Mutalik, S. (1991). Education and Social awareness among women. In fifty survey of Educational Research Vol II , New Delhi : NCERT.

Mohan , K. (2011). Role of Microfinance in Women's Development. Journal of Management & science, 1(1), retrieved on May 22, 2012 from http://www.serialjournals.com

Mishra, R.(2005). Women Education New Delhi : A.P.H. Publishing Corporation.

Mathew,A.(2005) Literacy "Real options for policy and practice in India. , retrived on Jully. 21, 2012 from

Nagarajan, N. (1998). Gender Inequality Persists in Literacy.In sixth of Educational Research Vol. I ,New Delhi : NCERT.

Open & Distance Education : A Contribute to poverty Alleviation and Empowerment of women ? Thrhemba Nam Ambe -UVA Department Of French & International Studies, National Open University of Nigeria 14-16.

Pandey ,k.(1980).Age and Marriage in Urban Population in India Journal of Economics Vol 61 No.243 pg 511-535.

Patel, S.(1992). Education of the girl child. In fifty survey of Educational Research Vol II , New Delhi : NCERT

Patel , M.(2006). Adult Education In India In Indonesia,Thailand and China-A comparative Study.Ph.D.,Chandigarh: Punjab University.

Pati, J., Sahoo,R. and Dash,H.(2008) . Women Education emerging Issues and Rethinking. New Delhi : Mittal Publication..

Paul ,S. & Prabhat, M. (2010). Social Responsibility towards sustainable Rural Development. Journal of Social Work & Social Development,1 (1),85-101.

Satyasai , K.(2001). Economics and social Empowerment of Rural Through SHG's. Indian Journal of Agricultural Economics,56(3),635-653

Swain ,R. (2007). Can Microfinance Empower Women ? Self Help Groups in India. World Development, 64-83. http://www.info.worldbank.org / www.nek.flu.se //,

Soni ,J.(2008). Women Education Harnessing the Gender Power. New Delhi : Authorspress.

Suguna , M.(2011). Education and Women Empowerment in India. International Journal of Multidisciplinary Research Vol.I Issue 8.

SubbaReddy,P. & Sarma,K.(-). Continuing Educational Proggramme(Training Modules)State Resource Centre For Adult Education:Hyderabad

Walve ,V. (2006). An Evaluatory study of Self-Help Women's Thrifots Groups in Parbhani District. Ph.D., Parbhani: Shivaji University.